

Sofia, 24 lipca 2023 r.

Prof. dr hab. Nikolay Papuchiev
Katedra Literatury Bułgarskiej
Uniwersytet Sofijski
im. św. Klemensa z Ochrydy (Sofia, Bułgaria)

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry Michalskiej
pt. MUTACJE SACRUM Cerkiew św. Jerzego we wsi Zlatolist w Bułgarii
jako przestrzeń przenikania się sfer sacrum i profanum (Poznań 2023)
przygotowanej pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Doroty Jewdokimow
(promotor)

Przedłożona do recenzji praca ma łączną objętość 230 stron, i składa się z 5 głównych rozdziałów, wprowadzenia i zakończenia, wykazu literatury, wykazu ilustracji i wykazu zapisów terenowych. Pod względem organizacji materiału można powiedzieć, że praca spełnia wszystkie wymagania dotyczące opracowania rozprawy doktorskiej, w tym przedstawienia wyników badań.

Zasadniczy wywód oscyluje wokół dwóch głównych zagadnień. Pierwsze z nich skupia się na ikonie jako fakcie kulturowym i obrazie artystycznym, drugie zaś dotyczy antropologicznych wymiarów religijności i miejsca kultu religijnego jako kulturowego i społeczno-konstruującego elementu. Przyjrzenie się sferze sacrum przez pryzmat religijnej symboliki, z jednej strony, a z drugiej – przez rolę człowieka jako miary świata oraz tego co, transcendentne – nadaje pracy innowacyjny charakter i w dużej mierze determinuje jej wkład w naukę. Interdyscyplinarne podejście pozwala na zderzenie teoretycznych analiz nad świętością i ikonopisarstwem z tymi, które są wynikiem pogłębionych badań terenowych i wywiadów prowadzonych przez kilka lat.

Jak wskazuje sam tytuł pracy, głównym obszarem badań jest cerkiew pw. św. Jerzego we wsi Złatolist w Bułgarii. Należy jednak zauważyć, że nie jest to jedyny topos prowadzonych badań, lecz centralny komponent w kulturowej i antropologicznej rekonstrukcji świętości i obserwowanych praktyk kultowych, dokonanych przez Panią mgr Aleksandrę Michalską. Cerkiew ta, oprócz samej lokalizacji i obecnych w niej ikon, jest szczególnie interesującym zjawiskiem kulturowym również z powodu obecności w niej kultu Stojny Dimitrowej, której postać na przestrzeni ostatnich dekad ujawniła potężny potencjał społeczno-konstruujący.

W centrum przedłożonej do recenzji pracy leży obszar znajdujący się na styku religijnego rozumienia sacrum oraz świeckich wymiarów wiary. Sformułowany cel badania („wskazanie działania określonych mechanizmów kultury na przykładzie wybranego przez mnie fragmentu rzeczywistości kulturowej Bułgarii. Pozostaje nim cerkiew św. Jerzego we wsi Złatolist, którą ze względu na swoją szczególną specyfikę analizuję, uwzględniając szereg poziomów jej recepcji” (s. 6)) został w pełni zrealizowany. Powyższe upoważnia do stwierdzenia, że praca ta koreluje z najnowszymi badaniami w zakresie bułgarskiej antropologii i etnologii i – z drugiej strony – stanowi pierwsze w swoim rodzaju analityczne badanie kultu świętej Stojny i cerkwi we wsi Złatolist.

Pierwsza część pracy nosi tytuł *Sacrum i profanum jako kategorie badania kultury. Od sacrum-profanum do nowoczesnego sacrum w kontekście badań ikony*. Zawiera ona podstawowe założenia teoretyczne, na których opierają się obserwacje i które określają wybór poszczególnych podejść badawczych w ramach badań terenowych. Ważne miejsce zajmują tradycje francuskiej myśli badawczej w dziedzinie socjologii i kulturoznawstwa, ponieważ właśnie w badaniach Emila Durkheima utrwalono pierwsze teoretyczne rozumienia kluczowych dla pracy pojęć sacrum i profanum. Magister Aleksandra Michalska nie ogranicza się jednak do recepcji dorobku francuskiego socjologa, rozważając wskazane pojęcia w perspektywie dyskusyjnej z uwzględnieniem współczesnych badań w zakresie humanistyki i badań społecznych. W tym kontekście omawiane są rozumienia Mary Douglas o

czystości i nieczystości, a także uwagi, które amerykańska badaczka czyni w kontekście prac Durkheima. W wyniku przeglądu uzupełniających się i częściowo sprzecznych stanowisk, prezentowanych na gruncie pojęć sacrum i profanum, Doktorantka czyni następujące spostrzeżenie: „[a]mbiwalencja emocjonalna jest więc nieusuwalna, a walka sprzecznych ze sobą tendencji, wyrażanych przez kategorie sacrum i profanum, toczy się nieustannie również w ramach kontaktu człowieka z artefaktami uchodzącymi za reprezentacje sacrum, na przykład ikonami” (s. 20). Doświadczenie emocjonalne człowieka – jak podkreśla Doktorantka, kierując się badaniami Mircea Eliade – nie może zostać zignorowane. Co więcej, to właśnie przez pryzmat doświadczeń emocjonalnych możliwe jest pogłębione doświadczenie sacrum, prowadzące także do transformacji w myśleniu o nim jako wyczyszczonej religijnej konstrukcji.

Kontakt wizualny jest niezwykle ważny w przypadku indywidualnego doświadczenia sacrum. Z tego powodu w pierwszej części pracy został omówiony problem ikony jako obrazu-symbolu religijnego rozumienia sacrum. Jest ona mediatorem w relacji człowieka – pochodzącego ze sfery powszedniości – z transcendentnym, eksponowanym w religijnej świątyni. Zawiera symboliczny kod informacji o tym, co boskie, o różnych wymiarach religii, ale także o uniwersalności jej przekazów. Poprzez język sztuki dokonuje się wtórnej sakralizacji (s. 31), która z kolei odzwierciedla pewien wycinek myślenia religijnego człowieka o budowie świata. W ramach analizy języka artystycznego ikony, odwołując się do dorobku wybranych autorów, Doktorantka z powodzeniem lokalizuje miejsce i znaczenie ikony w prawosławiu. Obok uniwersaliów, istotne jest to, że w pracy poświęca szczególną uwagę temu, w jaki sposób odbywa się odczytywanie „znaków, oraz temu, poprzez jakie narracje konstruowane są lokalne sceny i konkretne lokalne symbole wiary. Badając wymiary tego co uniwersalne, Doktorantka zwraca uwagę na jeszcze jedną cechę współczesności – mianowicie na globalizację w sferze kultury, a także na symbole popkultury, które przenikają nawet do lokalnych systemów kulturowych. Jest to również niezwykle ważne teoretyczne spostrzeżenie,

które znajduje zastosowanie w czwartym i piątym rozdziale pracy, przy omawianiu obrazu świętej mniszki Stojny.

Druga część pracy nosi tytuł *Badania obrazu kultowego – rozwój historyczno-kulturowy*. Główny nacisk w niej położono na historyczny rozwój tworzenia i rozumienia religijnych symboli obecnych w ikonach. Podobnie jak w poprzedniej części, w tym miejscu wywód podąża już ustaloną strukturą, zgodnie z którą przedstawia się przegląd najważniejszych prac teoretycznych i teologicznych związanych z badaniem ikonografii i jej miejsca w Kościele prawosławnym. Oprócz tego dokonano dogłębnej analizy z perspektywy hermeneutyki i fenomenologii, co – w korelacji z obserwacjami w poprzednim rozdziale – ponownie wysuwa na pierwszy plan kwestię indywidualnego doświadczenia religijnego, ale także więzi wspólnotowych opartych na tym typie doświadczeń. Dokonany przegląd historyczny, choć stosunkowo krótki, jest przedstawiony przekonująco i z uwzględnieniem głównych założeń i celów pracy. Za pomocą analizy hermeneutycznej Doktorantka rozszerza historyczne interpretacje i przedstawia ikonę jako część złożonego pola produkcji symboli. Pole, w którym kontrola nad interpretacjami jest niezwykle ważna, w wyniku czego staje się częścią symbolicznych napięć na osi *Kościół – wierni*. Tutaj ponownie można przytoczyć kluczowy dla pracy cytat, który koreluje z tym, co powiedziano powyżej o emocjach jako części ekstatycznego doświadczenia religijnego. Doświadczenia, które czynią z ikony centrum doktrynalnej religijności, sztuki i indywidualnych interpretacji, odłożonych w lokalnych wymiarach kultury.

„Wizerunki, budząc u odbiorców skrajne emocje, mogą doprowadzić zarówno do uczucia ekstazy, wyrażającego się na przykład w obdarzaniu pocałunkami czy kłanianiu się, jak i do niebezpiecznych reakcji mających na celu destrukcję dzieła. U traktujących je jako uosobienia prototypów boskości zdarzają się ataki wizerunków poprzez symboliczne wydrapanie oczu, spalenie, powieszenie i tym podobne zachowania” (s. 52). Podobne przykłady „zniszczonych” ikon można znaleźć w wielu wiejskich bułgarskich cerkwiach –, co zresztą Doktorantka trafnie zauważa w swojej pracy.

W symbolice religijnych doświadczeń człowieka ikona jawi się jako wizualny mediator pomiędzy wymiarem ludzkim a boskim. Nie jest to jedynie obraz ani według doktryny prawosławnej, ani według samych wierzących. Zarówno w przypadku indywidualnego kontaktu wiernego z ikoną, jak i gdy jest ona częścią większego symbolicznego korpusu zbiorowego działania rytualnego, ikona wzmacnia uczucie sacrum, jest częścią całego instrumentarium budowy sakralizowanych chronotopów.

„Teologiczną podstawą ikony i jej kultu jest dogmat o Wcieleniu, co wpływa na jej mimetyczną strukturę. Ikona niejako naśladuje Wcielenie jako nierozłączne połączenie tego, co ludzkie i boskie w jednej osobie Chrystusa. Wcielenie to właśnie wspomniane wcześniej przenikanie tego, co cielesne i materialne, z tym, co niecielesne i niematerialne, zmysłowego i widzialnego z niezmysłowym i niewidzialnym w idei” (s. 65). Ten teologiczny związek tego, co ikoniczno-obrazowe z Istotą, którą wyraża, dla wierzących jest eksponowany najczęściej za pomocą cudu – niemożliwego do racjonalnego wyjaśnienia, co również jest częścią myślenia i konstruowania sacrum jako innej niż profanum sfery ludzkiego istnienia.

Trzecia część pracy skupia się na obserwacjach Doktorantki na konkretnym terenie badawczym – w cerkwi św. Jerzego we wsi Złatolist. Ta część nosi tytuł *Ikona jako spotkanie sacrum i profanum – na przykładzie ikonografii cerkwi św. Jerzego we wsi Złatolist w Bułgarii*. W niej autorka wyprowadza kluczowe dla całej pracy pojęcie „mutacje sacrum” (obecne również w samym tytule rozprawy), które rozumie jako ingerencję sacrum (dominującego z natury) w sferę profanum i zarażanie tego ostatniego sakralnością (s. 76). Próba ta, podjęta w trzeciej części, systematyzuje dużą część obserwacji przedstawionych w pierwszej i drugiej części pracy. Co więcej, jest logiczną emanacją dokonanego całościowego odczytu teoretycznego, który motywuje i argumentuje przeprowadzone obserwacje terenowe. Z drugiej strony, stanowi przejście do dwóch kolejnych części, w których przedstawione wnioski są wynikiem zastosowania antropologicznych podejść badawczych względem zebranego materiału terenowego.

Płynne sacrum, o którym mowa również w pierwszej części (analogicznie do obsesji Zygmunta Baumana), zostało wyeksponowane w niezwykle ważnej perspektywie – a mianowicie – w kontekście budowania regionalnej ikonografii, o różnych toposach myślenia o świętości.

Z jednej strony, jest to klasztor Rożen, który jest znaczącym ośrodkiem nie tylko pod względem religijnym, ale i kulturowo-historycznym. Sąsiadujące z nim miasto Melnik, bliskość do Góry Athos, a także centralne położenie na szlakach handlowych i kulturowych, również czyni go kluczowym elementem rozwoju życia religijnego w regionie. Melnik, z ponad 70 kościołami w różnych okresach historycznych, podlega wpływom, a także sam jest ośrodkiem wpływów dla rozwoju kluczowych tendencji w estetyce i kanonie ikonograficznych ekspozycji. „W ikonach z czasem zauważalne stają się motywy dekoracyjne, wątki z życia codziennego i wzmocniony koloryt. W XVI wieku dostrzega się wzmożoną tendencję do dekoratywności, a XVII wiek to już rozwój szkół zografskich, wzrost świadomości warsztatowej i wzrost liczby cerkwi budowanych według określonych norm w czasie niewoli. W XVIII i XIX wieku natomiast następują stopniowo zmiany w estetyce ikonograficznej, nawiązujące w swej stylistyce do renesansu i baroku zachodnioeuropejskiego. Wiąże się to z ożywionymi kontaktami handlowymi, m.in. z Wenecją, Wiedniem czy Carogrodem, i wymianą doświadczeń również w sferze kultury. W przedstawieniach możemy dostrzec zwiększoną plastyczność form, dopracowane w szczegółach elementy ubioru i przywiązanie do ornamentu, jak również złożone formy architektoniczne w tle” (s. 79-80). Odwołuję się do tych obserwacji, ponieważ odzwierciedlają one w sumie osiągnięcia bułgarskiej tradycji badawczej w ikonografii i religijnej stylistyce obrazu. Przedstawienie ich w rozprawie jest świadectwem pogłębionej znajomości literatury ze strony Doktorantki, co z kolei determinuje po części weryfikowalność wniosków zawartych w pracy.

Ten cytat – i cały kontekst, w którym jest położony – ukazuje cechy determinujące uniwersalność podstawowych dogmatów chrześcijaństwa. Nie mniej ważne, i niewątpliwie pozytywnie wpływające na wartość pracy jest ich uporządkowanie z

lokalnymi i regionalnymi wymiarami wiary w odniesieniu do lokalnych społeczności. Ikonografia odzwierciedla te napięcia zarówno w kontekście bardziej swobodnego stosowania norm kanonu – gdzie mogą pojawić się pewne zmiany dotyczące przedstawianych motywów i obrazów, jak i pod względem artystycznego przedstawienia, gdzie z kolei można zaobserwować daleko idącą naiwność przedstawienia. Obserwacje poczynione przez Panią Aleksandrę Michalską na temat cerkwi św. Jerzego w Złatoliście dostarczają wystarczający materiał do sformułowania wniosków. Opis obrazów w świątyni jest gęsty i stanowi poprawny przekład języka wizualnego ikonografii na język analityczny rozprawy. Wyjaśnienia, które ujawniają na pierwszy rzut oka paradoksalne i niewytłumaczalne związki (sensy) symboliczne, są szczególnie ważne dla zrozumienia języka obrazów. Złożony język symboli, kodowany również za pomocą moralnego uniwersum, determinującego myślenie w kolektywnej kulturze Bułgarów.

W czwartym rozdziale pracy *Przestrzeń sakralna a współczesne przemiany religijności* kontynuowane są rozważania na temat tego, czym są mutacje sacrum, poprzez konkretne obserwacje terenowe poczynione przez Doktorantkę. Na początku tej części pracy, Autorka wskazuje, że „bułgarska specyfika rytuałów związanych z przestrzenią sakralną jest wyjątkowa pod względem sensualizmu okazywanego obiektom kultu. Przytoczone przykłady zachowań potwierdzających cześć oddawaną ikonom, przestrzeni sakralnej i niekanonicznej świętej Prepodobnej (babie) Stojnie, dowodzą silnie obecnych mechanizmów balansowania między sferami sacrum–profanum. Dekodowanie języka symbolicznego, którym posługują się wierni w rytuałach, odkrywa wiele płaszczyzn interpretacji kulturowych badanej religijności. Ponadto, wiara w animistyczną moc wizerunku jako celu pielgrzymek odsyła nas do kwestii idolatrii, poruszonej w rozdziale drugim mojej pracy i ponownie inspiruje do rozważań na temat „mutacji sacrum” (s. 121).

W pełni podzielając przedstawione powyżej stanowisko Doktorantki, należy zwrócić szczególną uwagę na fakt, że Autorka podchodzi do różnic kulturowych będących przedmiotem badań z należytą ostrożnością i rzetelnością. Bez popadania

w skrajny relatywizm, Doktorantka w pełni przestrzega zasad badawczych współczesnej antropologii. Aleksandra Michalska wykorzystuje taksonomie etycznej analizy, w ramach której wyjaśnia kulturowe zjawiska nie za pomocą konwencjonalnych kategorii krzyżowo-kulturowych, lecz usiłuje również znaleźć wewnętrzne zależności kulturowe, za pomocą których rekonstruowane są narracje. Dzieje się tak niezależnie od faktu, że podobnie jak w poprzednich częściach ponownie mamy do czynienia z dogłębnym przedstawieniem teoretycznego i pojęciowego aparatu, stosowanego w światowej – a w szczególności – i w polskiej myśli antropologicznej. Rzetelne obserwacje terenu, o których mowa, wspierane są również przez znakomite rozeznanie w zakresie obecnych w literaturze bułgarskiej badań nad religijnością w kulturze zbiorowej. Powyższe niewątpliwie wzbogaca pracę terminologicznie i metodologicznie. Rzetelność wywodu z pewnością wzmacnia również znajomość języka badanej kultury i grupy etnicznej.

Obserwacje terenowe dają autorce podstawę do wyodrębnienia kilku podrozdziałów w ramach omawianej części pracy. Odnoszą się one do istoty religijnej rytualności, składania ofiary, sensualności w religijnym doświadczeniu, miejsca tego, co wizualno-przedmiotowe w sferze kontaktów z sacrum. Szczególna uwaga poświęcona została pielgrzymkom jako jednemu z istotnych czynników religijności wspólnotowej. Ponadto Autorka trafnie zauważa, że głównym czynnikiem przyciągającym pielgrzymów stały się nie tyle relikwie świętej czy też cudotwórcze ikony znajdujące się w cerkwi, co same opowieści o uzdrowieniach, które miały nastąpić w wyniku interwencji świętej Stojny, na tę okoliczność zwrócono uwagę również pod koniec poprzedniego rozdziału pracy, gdzie Stojna – pomimo braku formalnej kanonizacji – jest przedstawiana jako święta). Fotografie takich obrazów, a także ikon z samej świątyni zostały przedstawione na s. 113–120).

W ramach 30 stron w ostatnim, piątym rozdziale – *Fenomen Bułgarskiej prorokini Prepodobnej (baby) Stojny – „religijna wirtuozka” i bohaterka kulturowa jako pośredniczka między sferami sacrum i profanum* – Stojnę przedstawiano jako jedną z postaci zajmujących centralne miejsce w myśleniu o religijności. Obraz

Prepodobnej Stojnej jest przedstawiony poprzez materiały pisemne, niektóre archiwalne świadectwa, liczne publikacje, a także poprzez wywiady z wieloma respondentami z regionu.

Początkowa data, w której rozpoczyna się pobyt Stojnej w kościele w Zlatolist jest trudna do ustalenia (według różnych opowieści między 1906 a 1913 r.), a ostateczna data jest oznaczona jej śmiercią w 1933 roku. Na siłę kultu wokół niej – jak jest to zaznaczone w rozprawie – wpłynął fakt, że nagromadzono wiele opowieści ludowych, w których Stojna jest przedstawiana jako uzdrowicielka-bajaczka i prorokini, która może przewidywać przyszłość. Logicznie spójny wywód oparty na bogatym materiale źródłowym i teoretycznym umożliwia przyjrzenie się obrazowi Prepodobnej Stojnej z wielu możliwych perspektyw. Opowieści budują złożoną konstrukcję fabuły, w której Prorokinia jawi się jako kulturowa bohaterka o niezwykle złożonej roli w definiowaniu pojęć religijności. W jej obrazie przeplatają się motywy związane z procesami uchodźczymi w regionie wokół I wojny światowej i wysiedleniami dużych grup ludzi w różnych częściach Półwyspu Bałkańskiego, a także takie, które w ten czy inny sposób odzwierciedlają relacje zachodzące na osi grupa etniczna – przynależność wyznaniowa.

W tych złożonych kontekstach nie brakuje również elementów konstruujących fundamentalne narracje narodowe (przykładowo – lęk Turków przed Prorokinią). Powiązanie wizji apokaliptycznych z losem Bułgarów i Bułgarii, znajduje się w wielu książkach wydanych do 1944 r. oraz po 1990 r., a możliwe interpretacje tego typu tekstów budują jednoznaczną więź między Prorokinią a narodem. I jeszcze jedno ważne spostrzeżenie zostało poczynione w rozprawie – we współczesności istnieją pewne tendencje kulturowo-ideologiczne, zorientowane na tworzenie kręgu „wybranych” – ludzi ze sfery kultury (s. 180). Te tendencje nie są nowe – istniały one jeszcze w latach 30. minionego stulecia i utrzymują obraz Prepodobnej Stojnej jako jednej z kluczowych, nie tylko religijnych, ale duchowych postaci narodu. Postacie, z którymi muszą się liczyć zarówno polityczni, jak i kulturowi przywódcy Bułgarii.

Na uwagę zasługują także zamieszczone w tej części pracy spostrzeżenia dotyczące miejsca Prepodobnej Stojnej we współczesnej popkulturze, co jest również szczególnie istotne dla pracy.

Podtrzymując bardzo pozytywną ocenę rozprawy doktorskiej, pragnę nadmienić, że przedstawiony wywód w zakresie spostrzeżeń dotyczących fenomenologii, został wzbogacony również o analizę Gerardusa van der Leeuwa, opublikowane w obszernym polskim wydaniu pt. „Fenomenologia religii” (Kraków, 1978, 2021).

Ponadto, w przypadku ewentualnej przyszłej publikacji rozprawy doktorskiej, wywód mógłby zostać uzupełniony o odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czy można mówić o istnieniu określonego obrządku towarzyszącego pielgrzymkom do Zlatolistu? (s. 142) Czy chodzi o prawdziwe pielgrzymki, czy o pseudopielgrzymki? W jakim zakresie kościół zaangażowany jest w ich organizację?
2. Czy istnieją punkty styczne między myśleniem uprzywilejowanych „wybrańców” a pielgrzymów o miejscu i roli Prepodobnej Stojnej w życiu jednych i drugich? Czy ci pierwsi posiadają wiedzę na temat Prorokini, wykraczającą poza wiedzę zwykłych wierzących?
3. Czy obecność Prepodobnej Stojnej we współczesnej popkulturze zmniejsza czy zwiększa efekty mutacji sacrum w sferze profanum?

Jak wynika z notki bibliograficznej Doktorantki – a także z moich własnych spostrzeżeń – wyniki badań mgr Michalskiej zostały przedstawione w ramach 11 artykułów oraz 12 konferencji, dzięki czemu już stały się częścią dyskursu naukowego w zakresie omawianej problematyki. To jest jasny dowód na aktualność tematu i znaczenie wyciągniętych wniosków i przede wszystkim na naukową konsekwencję oraz pogłębioną znajomość tematu.

Rozprawa została prawidłowo opracowana pod względem językowym oraz technicznym. Praca jest starannie zredagowana, zawiera jedynie nieliczne błędy interpunkcyjne.

Jednoznacznie należy stwierdzić, że oceniana praca stanowi oryginalne i samodzielne dzieło, spełniające wszystkie prawnie przewidziane wymogi dla tego typu opracowań (art. 13 ust. 1 z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, Dz. U. z 2017 r. poz. 1789 ze zm.).

Tym samym rekomenduję dopuszczenie Pani mgr Aleksandry Michalskiej do dalszych etapów postępowania w przedmiocie nadania stopnia naukowego *Doktora*.

Co więcej, z pełnym przekonaniem stwierdzam, że przedłożona do oceny praca mgr Aleksandry Michalskiej, ze względu na jej wysoki poziom, spełnia wymogi ustawowe stawiane rozprawom doktorskim w stopniu zasługującym na wyróżnienie.